

9-10 november 1938

KRISTALLNACHT

Vernielde Joodse winkels.

In de nacht van 9 op 10 november 1938 vond in Hitler Duitsland een pogrom plaats van een ongekeerde omvang en verbetering. Uitzinnig schreeuwende horden trokken met stenen en knuppels gewapend de straten op en vernielden Joodse zaken en bedrijven. In een relatief korte tijd werden 7.600 Joodse winkels verwoest, 1.000 synagogen verbrand, Joden in honderden woningen gemolesteerd en Joodse kerkhoven, scholen en ziekenhuizen ernstig beschadigd. 256 Joden werden vermoord en 30.000 Joodse mannen tussen de 18 en 55 jaar werden gearresteerd en in de concentratiekampen Dachau, Buchenwald en Sachsenhausen opgesloten.

Door Max van den Berg

Een getuigenverklaring als voorbeeld. 'Hier vlak over de grens in Dinslaken bevond zich een Joods kindertehuis. Onder luid gebrul werd de deur opengebroken en stormden een groep SA- lieden de school binnen en begonnen met bijlen en koevoeten alles kort en klein te slaan. De kinderen renden gillend van angst de school uit de tuin in en moesten daar huilend de vernielingen aanzien.' Wat was de aanleiding voor deze uitbarsting van antisemitisme? Wat was de dieper liggende oorzaak? Was er sprake van spontane volkswoede? Wat was de houding van de Duitse bevolking en hoe dacht de wereld er over? Wat was de bedoeling van Hitler met deze wandaad? Wat kunnen we leren van de *Kristallnacht*?

De aanleiding

In de jaren 1936-1938 namen de anti-Joodse maatregelen steeds meer toe. Joodse artsen mochten alleen nog maar Joodse patiënten helpen en alle Joden werden verplicht de naam Israël aan hun paspoort toe te voegen, bij Jodinnen de naam Sara. De grote synagogen van München en Neurenberg werden op grond van zogenaamde stadsontwikkelingsplannen afgebroken. De spanning in Duitsland liep op.

Eind oktober 1938 moesten plotseling 18.000 Joden van Poolse oorsprong Duitsland verlaten. Zij kregen 24 uur om één koffer met kleding in te pakken. Vervolgens werden ze op de trein naar Warschau gezet. Alle meubilair, kunstwerken, het eigen huis en zaak moesten worden achtergelaten. Aan de grens werden 4.000 rijke Joden doorgelaten, maar de Poolse regering weigerde de overige 14.000 toe te laten. Deze families werden in niemandsland opgevangen en moesten in de open lucht overnachten, in ijzige kou en zware regen.

Herschel Grynszpan, die de moordaanslag op Vom Rath pleegde.

Een onhoudbare toestand die dagen voortduurde. Onder hen bevond zich de familie Grynszpan. Zij woonden al 27 jaar in Duitsland en hun kinderen hadden op Duitse scholen gezeten. Hun zoon Herschel was in 1936 naar Parijs gegaan en woonde bij een oom. Hij hoorde in een brief van zijn zuster over de barre toestand aan de Poolse grens. Verblind van woede schafte hij een pistool aan en slaagde er in op 7 november in de Duitse ambassade de derde secretaris Ernst vom Raht neer te schieten. De man stierf twee dagen later aan zijn verwondingen. Deze moordaanslag werd de aanleiding voor een ware pogrom.

De vermeende spontaniteit

Op 7 en 8 november waren in Duitsland als gevolg van de moordaanslag op Vom Rath al anti-Joodse rellen uitgebroken. Joodse kranten en tijdschriften werden verboden. "De joden zijn collectief de vijanden van het Germaanse Duitsland", zo schreven de nazi-kranten. Maar hoe kon het tot in de kleinste uithoeken van Duitsland, Oostenrijk, het Sudentengebied tot een zo plotselinge uitbarsting van geweld komen? En hoe spontaan was de volkswoede?

Op 9 november vond in München de herdenking plaats van Hitlers *Bierkeller-putsch* in 1923. Alle hoge nazi's waren aanwezig: de leiding van de SS, SA, Gestapo, politie, brandweer en de Gouwleiders van de NSDAP. De bijeenkomst werd door de aanwezigheid van Hitler, Goebbels, Göring en Hess kracht bijgezet.

Om half negen kwam het bericht binnen: Vom Rath was aan zijn verwondingen bezweken. Goebbels en Hitler gingen in con-

claf. De Führer vond dat de Joden collectief schuldig waren aan deze terroristische aanslag en een afstraffing verdienden. Dat liet Goebbels zich niet twee maal zeggen. Hij greep de telefoon en alle afdelingen van de SA werden geïnstrueerd in actie te komen. De richtlijnen waren duidelijk. De politie zou niet ingrijpen en bij branden moest de brandweer alleen de omliggende huizen van ariërs beschermen. Alleen bij grootschalige plundering mocht de politie optreden. Diezelfde nacht en de volgende ochtend vond de *Kristallnacht* plaats, zo genoemd naar de duizenden vernielde etalageruiten. In de loop van 10 november kwam Goebbels met de oproep om meteen te stoppen! Start en einde van de pogrom waren centraal geregisseerd, van spontane volkswuede was geen sprake.

Onenigheid in de nazitop

Goebbels had het fiat van Hitler gekregen, maar de SS, Göring als minister van Economische Zaken en Schacht als minister van Financiën waren niet op de hoogte van de voorgenomen pogrom. Zij verklaarden zich om verschillende redenen tegenstander van dit onbeheerste optreden tegen Joodse zaken. Göring wees op de glasschade die miljoenen marken bedroeg en die verzekeringsmaatschappijen aan de vaak arische huizenbezitters moesten uitbetalen. Bovendien kostte het herstellen van de etalageramen handenvol deviezen, omdat het glas uit België moest worden geïmporteerd. Het ministerie van Buitenlandse Zaken was bang voor imagooverlies van Duitsland in de wereld. De SS was tegen de pogrom, omdat in haar

Aanplakbiljet met oproep niet bij Joden te kopen.

programma een stille administratieve verwijdering en later vernietiging van de Joden was opgenomen. Deze elitegroep van de nazi's was tegen het in haar ogen ordinaire geweld. Om de economische schade te beperken, kreeg de Joodse gemeenschap een boete van ruim 1 miljard mark opgelegd en ze werd verantwoordelijk gesteld voor het opruimen van de aangebrachte schade. Onder honend gelach van omstanders en gedwongen door de SA moesten ze zelf het gebroken glas opruimen. Kort daarna werd ze gedwongen 25% van hun bezittingen aan het rijk af te dragen.

Onder honend gelach van omstanders en gedwongen door de SA moesten ze zelf het gebroken glas opruimen

De houding van het Duitse volk

Het antisemitisme heeft diepe wortels in de Europese samenleving. Wie de boeken *De gouden kroon van Beieren* en *De knaap van Worms* van de Nederlandse schrijver Sam Goudsmit leest, wordt op zeer plastische wijze geconfronteerd met de middeleeuwse pogroms in het Rijngebied. Daar kregen de Joden bijvoorbeeld de schuld van uitgebroken pestepidemieën. Wie de anti-Joodse passages leest in het werk van de kerkhervormer Luther, kan iets meer begrijpen over het latente antisemitisme in Duitsland. Na de Franse revolutie leek rassenhaat af te nemen. Het antisemitisme in Duitsland

In brand gestoken synagoges.

kreeg echter een nieuwe stimulans. De militaire nederlaag in 1918 werd het Joodse kapitalisme en het Joods bolsjewisme aangerekend.

Welke krachten hadden zich in 1938 tegen de antisemitische *Kristallnacht* kunnen keren? Wie had de moed om zich daartegen in woord of geschrift te uiten? Welke instantie? Welke personen? De linkse politieke partijen? Die waren verboden en hun leiders waren naar het buitenland gevlucht of zaten in concentratiekampen. Diep in het geheim leefden anti-Hitler groepen voort als wandel-, kaart- of sportclubje. Liberale en christelijke partijen? Die waren ontbonden. De kerken? De katholieke bisschoppen? Die hadden een concordaat met Hitler gesloten en zwegen ondanks enkele dappere individuele protesten van lagere geestelijken. In roomse kringen bleef de gedachte dat de Joden Jezus hadden vermoord lang hangen. De Lutherse kerk? Die stond niet afwijzend tegenover de pogrom! Martin Sasse, de protestante bisschop van Thüringen, schreef over de *Kristallnacht*: '10 november valt samen met de verjaardag van Luther. Hij zou de brandende synagoge zijn beste verjaardagscadeau noemen.' Dominee Niemöller bleef een eenzame roepende in de woestijn. Maar wat deed de grootste massabeweging: de 6 miljoen leden van de eens sociaal-democratische vakbeweging tegen dit anti-Joodse geweld? Het antwoord daarop vraagt om een aparte beschouwing.

Het Arbeitsfront

Toen Hitler op 31 januari 1933 op legale wijze

rijkskanselier werd had hij de grote SPD, KPD en de miljoenen leden van de vakbond tegen zich. Hij ging omzichtig te werk. Eerst werd de KPD naar aanleiding van de Rijksdagbrand verboden. Later volgde de aanval op de SPD. Maar de vakbonden waren te groot en te diep geworteld om ze te kunnen verbieden. Dus volgde de weg van geleidelijke druk. Op 21 maart vroeg Leipert, de voorzitter van de vakbond, om een onderhoud met Hitler. Meteen daarna werd de band tussen de vakbond en de SPD verbroken. Vervolgens werd de voorzitter van de dienstenbond, Aufhauser, ontslagen. Zijn aanwezigheid als Jood was te belastend voor de vakbond, aldus Leipert. Eind april 1933 verscheen een oproep van de vakbond om samen met de nazi's 1 mei te vieren. Die dag was door Hitler tot nationale vrije dag uitgeroepen. Duizenden arbeiders werden verlost om op 1 mei achter hakenkuisvlaggen op te trekken. Op 2 mei sloegen de nazi's hun slag. Het hoofdkwartier van de vakbond werd bestormd, niet meewerkende bestuurders werden op straat gezet en de gedemoraliseerde vakbondsleders werden in het nazi-*Arbeitsfront* opgenomen. Maar in de bedrijfspgroepen aan de basis ontstond verzet tegen Hitler. Dat verzet werd – verbaast U niet – gestimuleerd vanuit de Vondelstraat in Amsterdam, met name door Edo Flimmen, de secretaris van de Internationale Transportarbeiders Federatie. Twaalf jaar lang gaf hij het verzetsblad *Faschismus* uit. Het werd illegaal via zeelieden, haven- en spoorwegpersoneel, vrachtwagenchauffeurs en Rijnschippers in Duitsland verspreid. Wie twaalf jaargangen van *Faschismus* leest, ziet dat na

een eerste shock een langzaam groeiende weerstand tegen Hitler ontstond. In de periode 1936-1937 had de snelle ontwikkeling van de oorlogsindustrie geleid tot twee soorten spanningen. Allereerst op de arbeidsmarkt. Er was een schreeuwend gebrek aan geschoolde krachten ontstaan. Hierdoor voelden de metaal-, bouw- en transportwerkers zich gesterkt in hun werksituatie. De verkiezingen voor ondernemingsraden lieten een duidelijke teruggang zien van nazi-kandidaten. Om die weerstand te breken werden in 1937 1.700 vakbondsbestuurders gearresteerd, 780 werden beschuldigd van hoogverraad. Honderden kregen de doodstraf en de overigen verdwenen in concentratiekampen. Maar de situatie werd niet beter. Alle deviezen gingen naar de wapenindustrie. 'Liever kanonnen dan boter', riep Göring. Veel levensbehoeften werden door surrogaten vervangen. Er braken korte stakingen uit in het Roergebied, Hamburg en Opper-Silezië.

Protest tegen antisemitisme blijft uit.

Maar waar bleef het vakbondsprotest tegen de *Kristallnacht*? Waarom kwamen anti-Hitler krachten niet in geweer tegen antisemitisme? Hier stuiten we op een ideologisch gemis bij de illegale vakbondskrachten. Een voorbeeld: in 1935 werden de Neurenberger rassenwetten van kracht. Eén van de bepalingen was, dat arische dienstmeisjes niet meer bij Joodse families mochten werken. Hoe reageerde het illegale vakbondsblad *Faschismus* hier op? Het vond de rassenwetten schadelijk omdat 60.000 arische dienstmeisjes ontslagen moesten worden. Dat zou tot werkloosheid leiden. Geen woord over de discriminatie, geen woord over het antisemitische karakter van de wetten.

Oorlogsvoorbereiding

Antisemitisme en vreemdelingenhaat hebben een eigen dynamiek, maar zij vormen ook een handvat voor achterliggende motieven. Andere groepen mensen discrimineren, zich verheven voelen boven anderen, is een levensgevaarlijk component bij de voorbereiding tot oorlog. Eind 1938, de glashade van de *Kristallnacht* was nauwelijks opgeruimd, toen Göring verklaarde: 'Als de Joden een nieuwe oorlog uitlokken, zullen ze vernietigd worden.' Deze bijzonder dreigende taal zou bij het uitbreken van een eventuele oorlog al bij voorbaat de schuld aan de Joden geven. Dat het hier niet een uitglijder van Göring betrof, mag blijken uit

de rede die Hitler op 31 januari 1939 in de Rijksdag hield: 'Vandaag wil ik een profeet zijn. Indien het internationale Jodendom van binnen en buiten Europa er in zou slagen de naties nogmaals in een oorlog te storten, dan zal dit resulteren in de vernietiging van het Jodendom in Europa.' Enkele maanden later brak de oorlog uit en niet lang daarna begon de Holocaust.

Internationale reacties

Honderdduizenden Joden vluchtten uit Duitsland. In de meeste landen waren zij niet of weinig welkom. Boten, treinen en bussen vol Joodse emigranten werden teruggestuurd naar Hitler-Duitsland, waar zij vaak een wisse dood tegemoet gingen. Hoe werden de Joodse vluchtelingen in Nederland ontvangen? Op 19 november, vlak na de *Kristallnacht*, werden onze grenzen geopend. De Nederlandse Joodse gemeenschap moest zelf voor de kosten van opvang zorgen. Via collectes en donaties werd 473.000 gulden bijeengebracht (het was mijn eerste politieke activiteit om als 12-jarige jongen met de collectebus in de Kinderstraat geld te innen). Op 15 december ging de grens weer dicht. De regering vreesde (er is niets nieuws onder de zon) een aanzuigende werking en dat een te grote toestroom van Joden het antisemitisme in de kaart zou spelen. De emigranten werden ondergebracht in Veenhuizen en Hoek van Holland. Later, in 1939, kwamen 1.100 Joden terecht in kamp Westerbork, dat met Joods geld was opgericht. Bij het terugsturen van emigranten naar Duitsland deden zich verschrikkelijke tafereelen voor. Families smeekten om niet over de grens te worden gezet, anderen probeerden huilend weg te komen. Maar de politie was onverbiddelijk en honderden Joden werden tegen hun wil aan Hitler uitgeleverd. Zelfs het bewijs dat iemand uit een concentratiekamp was ontsnapt, was volgens de Haagse autoriteiten geen reden om hem niet terug te sturen.

En zo keek de wereld hoofdzakelijk onbewogen naar de tragische ondergang van miljoenen Joodse burgers in Europa. Een tragedie, waarvan niet alleen schuldgevoelens nog zwaar op de schouder rusten, maar die tevens de noodzaak aantoont om alles te doen om racisme, discriminatie en vreemdelingenhaat in welke vorm dan ook, tegen te gaan en lering te trekken uit de geschiedenis van de *Kristallnacht*.